

Barbara Jurkowska

Uniwersytet Zielonogórski
e-mail: b.jurkowska@wzs.uz.zgora.pl

**WPLYW SĄSIEDZTWA Z NIEMCAMI
NA SYTUACJĘ DEMOGRAFICZNĄ I MIESZKANIOWĄ
POLSKICH REGIONÓW (W ŚWIETLE OPINII
JEDNOSTEK SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO
WOJEWÓDZTWA LUBUSKIEGO)**

**INFLUENCE OF GERMAN BORDER VICINITY
ON THE DEMOGRAPHIC AND HOUSING SITUATION
IN THE POLISH REGIONS (AS OPINIONED
BY THE TERRITORIAL SELF-GOVERNMENT
OF LUBUSKIE VOIVODESHIP)**

DOI: 10.15611/pn.2018.539.08
JEL Classification: O12, O15.

Streszczenie: Obecnie największymi wyzwaniami, przed jakimi stoją samorzady, są pojawiające się problemy pustostanów. Zmiany w strukturze oraz liczbie ludności zaczynają wpływać na sytuację mieszkaniową. Wraz z rosnącym wiekiem ludności zmieniać się będą potrzeby mieszkaniowe. Wzrośnie zapotrzebowanie na odpowiednio zaadaptowane mieszkania dla osób o ograniczonej zdolności poruszania się. W artykule zaprezentowano część wyników badania ankietowego przeprowadzonego wśród jednostek samorządu terytorialnego województwa lubuskiego na temat wpływu sąsiedztwa z Niemcami na sytuację demograficzną i mieszkaniową polskich regionów. Podstawowym celem projektu badawczego było określenie przyszłych kierunków inicjatyw lokalnych i regionalnych na obszarach przygranicznych Polski i Niemiec w zakresie sytuacji demograficznej i mieszkaniowej. Wyniki przeprowadzonego badania mogą mieć istotne znaczenie poznawcze.

Słowa kluczowe: sytuacja demograficzna i mieszkaniowa, Polska, Niemcy.

Summary: The greatest challenges that the self-governments face nowadays are the issues of uninhabited flats. Changes in the structure and number of population are beginning to influence the housing situation. As the age of population grows, housing needs increase. Demand for properly adapted flats for people with limited movement abilities will grow. The article presents some of the poll survey study results conducted among the self-government units of Lubuskie voivodeship regarding the influence of German border vicinity on the demographic

and housing situation in the Polish regions. The results of the study may have a significant cognitional impact.

Keywords: demographic and housing situation, Poland, Germany.

1. Teoretyczne podstawy sąsiedztwa z Niemcami

Obecny kształt granicy polsko-niemieckiej został ustalony po II wojnie światowej na konferencji w Poczdamie w sierpniu 1945 r. Odtąd przebiega ona od „Morza Bałtyckiego bezpośrednio na zachód od Świnoujścia i stamtąd wzdłuż rzeki Odry do zbiegu z rzeką zachodnią Nysą i wzdłuż zachodniej Nysy do granicy czeskiej” [Osękowski, Szczegóła 1999, s. 12]. Specyfiką pogranicza polsko-niemieckiego po II wojnie światowej była niespotykana dotąd migracja i niemal całkowita wymiana ludności [Osękowski 2006, s. 20-21]. Nowa sytuacja na granicy polsko-niemieckiej nastąpiła z chwilą transformacji systemowej w Polsce i Niemczech. Podstawą do współpracy był polsko-niemiecki traktat graniczny podpisany 14 listopada 1990 r. oraz traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy podpisany 17 czerwca 1991 r. [Opiłowska 2018].

Wzrost znaczenia obszarów położonych przy granicach kraju oraz rozwój zróżnicowanych form współpracy transgranicznej powoduje, że obszary te stają się coraz częściej przedmiotem wnikliwych zainteresowań teorii i praktyki rozwoju regionalnego. Jak słusznie zauważyli S. Dołzbłasz i A. Raczyk, problematyka obszarów przygranicznych ma ze swej natury charakter interdyscyplinarny [Dołzbłasz, Raczyk 2011, s. 61]. Dlatego też nieodzowne staje się jednoznaczne wyjaśnienie takiego pojęcia, jak region przygraniczny. Region przygraniczny, jak podaje m.in. M. Obrębalski, jest to obszar zlokalizowany po jednej stronie granicy, czyli region, którego jedną z granic tworzy granica państwa [Obrębalski 1999, s. 58]. Z kolei Ł. Wróblewski stwierdza, że „z położeniem geograficznym regionów przygranicznych wiąże się również pojęcie ich dostępności i powiązań z innymi regionami” [Wróblewski 2012, s. 2]. Natomiast M. Heidenreich zauważa, że region przygraniczny może wykorzystać swoje położenie do rozwoju gospodarczego dzięki przygranicznemu sąsiedztwu poprzez sprzedaż zagraniczną, wykorzystanie różnych rozwiązań technologicznych i dzięki bezpośrednim inwestycjom [Heidenreich 1999, s. 136-161]. Z kolei S. Geyer podkreśla znaczenie położenia regionu przy granicy kraju. Autorka stwierdza, że w przypadku regionów przygranicznych współpraca najlepiej się rozwija wówczas, gdy obie strony podążają w tym samym kierunku. Takie regiony, zdaniem tej autorki, charakteryzują się pewnym stopniem stabilności rozwoju gospodarczego i społecznego [Geyer 2009, s. 12].

2. Wyniki badania ankietowego

W artykule zaprezentowano tylko część wyników badania przeprowadzonego wśród jednostek samorządu terytorialnego województwa lubuskiego, która dotyczyła sytuacji demograficznej i mieszkaniowej oraz wpływu sąsiedztwa z Niemcami na regiony przygraniczne¹. Do celów szczegółowych projektu badawczego należało określenie działań, jakie należy podjąć w celu poprawy sytuacji demograficznej, oraz analiza zjawiska pustostanów – identyfikacja skali zjawiska oraz jego przyczyn.

Do osiągnięcia powyższych celów posłużyły badania własne, przeprowadzone w formie ankiety pocztowej. Przygotowany kwestionariusz ankiety, zawierający 21 pytań, rozesłano do wszystkich gmin i powiatów województwa lubuskiego, łącznie do 96 jednostek. Otrzymano 77 odpowiedzi, tj. ponad 80,21% ogółu ankietowanej zbiorowości, z tego 80,49% od samorządów gminnych i 78,57% powiatowych (zob. tab. 1).

Tabela 1. Zakres badań ankietowych w województwie lubuskim

Wyszczególnienie	Gminy	Powiaty	Ogółem
Liczba wysłanych kwestionariuszy ankiet	82	14	96
Liczba otrzymanych odpowiedzi	66	11	77
Procent otrzymanych odpowiedzi	80,49	78,57	80,21

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego przeprowadzonego wśród jednostek samorządu terytorialnego województwa lubuskiego.

W badaniach zainteresowano się, czy respondenci zawarli umowę o współpracy przygranicznej z niemiecką jednostką administracyjną. Z uzyskanych odpowiedzi wynika, że większość (79,22%) ankietowanych jednostek taką umowę zawarła. Tylko 20,78% samorządowców nie podpisało umowy z niemieckim partnerem.

2.1. Sytuacja demograficzna

Jednym z głównych celów badania było ukazanie sytuacji pod względem demograficznym w województwie lubuskim. Respondentów zapytano więc o to, czy borykają się z problemami demograficznymi. Jak się okazuje, aż 70,13% ankietowanych odczuwa problemy demograficzne, natomiast niespełna 30% takich problemów nie widzi.

Ankietowane jednostki samorządu terytorialnego, które borykają się z problemami demograficznymi, zapytane zostały o powody ich powstawania. Większość

¹ Badanie ankietowe obejmujące gminy województwa lubuskiego zostało przeprowadzone w ramach projektu badawczo-naukowego *Demografia i jej wpływ na rynek mieszkaniowy oraz sytuację społeczno-gospodarczą pogranicza polsko-niemieckiego* na Wydziale Zamiejscowym Uniwersytetu Zielonogórskiego w Sulechowie w latach 2016-2018.

respondentów przyznała, że do ich obecnej sytuacji przyczyniły się wyjazdy mieszkańców na stałe za granicę w celach zarobkowych oraz niski przyrost naturalny (po 79,63%). Natomiast 61,11% ankietowanych stwierdziło, że głównym powodem jest wzrost liczby osób w wieku poprodukcyjnym. Zdaniem 38,89% respondentów na obecną sytuację demograficzną ich regionu wpływa rozbitcie rodzin wskutek emigracji zarobkowej. 22,22% przedstawicieli samorządów lubuskiego uważa, że zmniejszanie się zasobu osób aktywnych zawodowo przekłada się na ich obecne trendy demograficzne. Taki sam odsetek respondentów (22,22% wskazań) uważa, że przyczyną niżu demograficznego są wyjazdy mieszkańców do sąsiadujących gmin. Zdaniem ponad 18,52% respondentów przyczyną pogarszającej się sytuacji demograficznej należy upatrywać również w zmianach społeczno-kulturowych i wynikających z nich uwarunkowaniach, m.in. zmianie roli kobiet w społeczeństwie, wydłużającym się okresie edukacji, większej chęci mężczyzn i kobiet do samorealizacji w zajęciach pozarodzinnych. Znacznie mniej wskazań miał deficyt wykwalifikowanej kadry pracowników w służbie zdrowia i opiece społecznej (12,96% odpowiedzi).

W kolejnym pytaniu poproszono ankietowanych o wskazanie najważniejszych działań w celu poprawy sytuacji demograficznej. Okazało się, że najczęściej wskazywano na poprawę warunków zatrudnienia i dochodu (87,04%) i rozwijanie polityki prorodzinnej (70,37%). Zdaniem 64,81% ankietowanych samorządowców powinno się również podjąć działania w zakresie zmniejszenia pozapłacowych kosztów pracy, aby umożliwić szybszy wzrost wynagrodzeń. Ponad połowa indagowanych (51,85%) stwierdziła, że należy rozwijać umiejętności istotne dla rynku pracy. Wśród innych rozwiązań znalazły się także działania dotyczące zwiększenia dostępności mieszkań dla osób niezamożnych i średniozamożnych (48,15% odpowiedzi) oraz wsparcie socjalne, szczególnie dla rodzin posiadających małe dzieci (42,59%). Natomiast znacznie rzadziej badane gminy i powiaty wskazywały na preferencyjne kredyty mieszkaniowe (27,78% odpowiedzi) oraz opracowanie dokumentu wyznaczającego kierunki działań i lokalnej strategii demografii (18,52%). Prawie niezauważone przez respondentów było przyjmowanie migrantów z innych krajów, na które wskazało jedynie 9,26% ankietowanych samorządowców. Taki układ odpowiedzi najprawdopodobniej wynika z faktu, że samorzady nie są odpowiednio przygotowane na przyjmowanie imigrantów z odległych krajów.

2.2. Mieszkaniowe obszary problemowe

Rozwój rynku mieszkaniowego determinuje rozwój całej gospodarki regionu. Wiele czynników wyznacza warunki sprzyjające rozwojowi rynku nieruchomości i zapewnienia jego sprawne funkcjonowanie [Zaremba 2011, s. 115-118]. Nie bez znaczenia dla rynku nieruchomości jest również sytuacja demograficzna, która determinuje rozwój rynku mieszkaniowego. Od wielu już lat zauważa się wzrost liczby osób w wieku starszym. Jednym z głównych problemów mieszkaniowych Polski są stare

mieszkania nieprzystosowane do życia dla osób starszych. Ponadto wielu seniorów mieszka w lokalach zbyt dużych jak na ich potrzeby. Użytkowanie nieruchomości przewyższającej rozmiarem potrzeby wiąże się z nadmiernymi kosztami. Wraz z rosnącą liczbą seniorów rośnie popyt na mieszkania jedno- i dwupokojowe, przystosowane do potrzeb osób poruszających się na wózkach inwalidzkich, czyli tzw. domów bez barier architektonicznych [Jurkowska 2013, s. 174].

Obecnie jednak największymi wyzwaniem, przed jakimi stoją władze samorządowe, są problemy z opuszczonymi, nieużywanymi lokalami mieszkalnymi lub użytkowymi. Do problemów tych niewątpliwie przyczyniają się wyjazdy mieszkańców do innych miejscowości w kraju bądź za granicą oraz niekorzystna sytuacja demograficzna lub brak możliwości rozwoju wśród młodych ludzi.

Dlatego też w kolejnym bloku tematycznym respondenci zostali zapytani o to, czy borykają się z problemami pustostanów na obszarze swojej jednostki terytorialnej. Z odpowiedzi wynika, że niespełna 90,91% respondentów takich problemów nie ma, natomiast 9,09% ankietowanych stwierdziło, że boryka się z niezagospodarowanymi lokalami mieszkalnymi i użytkowymi.

W kwestionariuszu ankiety zapytano również o przyczyny pojawienia się pustostanów w gminie i powiecie. Do najważniejszych przyczyn omawianego zjawiska należał, według 85,71% ankietowanych władz samorządowych, zły stan techniczny budynków. Do tego stanu rzeczy według 71,43% respondentów przyczyniły się ograniczone środki finansowe. Z kolei według 42,86% ankietowanych jednostek wyjazdy mieszkańców, wynikające z braku możliwości znalezienia pracy, stały się powodem pojawienia się w ich regionie niezagospodarowanych lokali mieszkalnych i użytkowych. Natomiast 28,57% samorządowców stwierdziło, że nieopłacanie czynszu przez lokatorów było powodem ich problemów z pustostanami. W dalszej kolejności wymieniano wysokie koszty wynajmu oraz likwidację jednostki wojskowej.

Obraz wyłaniający się z odpowiedzi na temat prognozowanych zmian sytuacji na rynku mieszkaniowym jest optymistyczny. Aż 85,71% badanych jednostek stwierdziło, że sytuacja dotycząca pustostanów w dającej się przewidzieć przyszłości wydaje się tylko tymczasowa, a jedynie 14,29% przewiduje utrzymanie się jej przez długi okres. Natomiast żaden z ankietowanych nie przewiduje dalszego wzrostu liczby niezagospodarowanych lokali mieszkalnych i użytkowych.

W kwestionariuszu ankiety zainteresowano się również, w jaki sposób wykorzystuje się pustostany. Z udzielonych odpowiedzi wynika, że są one przede wszystkim sprzedawane prywatnym inwestorom (57,14% wskazań). Wśród innych przykładów zagospodarowania pustostanów respondenci wymieniali: remonty i adaptacje na instytucje kulturalne, badawczo-naukowe oraz żłobki. Część władz samorządowych województwa lubuskiego, borykających się z problemami pustostanów, podjęła decyzję o ich likwidacji i wyburzaniu, gdyż stanowiły duże obciążenie dla budżetu.

Żaden z ankietowanych respondentów województwa lubuskiego nie wskazał, aby pustostany remontowano i adaptowano na cele mieszkaniowe dla uchodźców czy

związane z oświatą. Wśród innych przykładów wykorzystania pustostanów respondentów podawali, że taki budynek adaptowano na dom dziennego pobytu dla seniorów.

W kwestionariuszu ankiety znalazły się również informacje od respondentów, którzy nie borykają się z problemami pustostanów, lecz przeciwnie odczuwają deficyt mieszkań komunalnych. Podkreślali oni, że w związku z tym wiele osób z ich miejscowości wynajmuje mieszkania w Niemczech.

2.3. Wpływ sąsiedztwa z Niemcami na sytuację demograficzną i mieszkaniową polskich regionów

Kolejnym celem badań było określenie wpływu sąsiedztwa z Niemcami na sytuację demograficzną i mieszkaniową polskich regionów przygranicznych. Z odpowiedzi respondentów wynika, że sąsiedztwo to w największym stopniu wpływa na spadającą liczbę dzieci w placówkach oświatowych z powodu osiedlania się polskich rodzin w Niemczech (32,86% wskazań) (zob. tab. 2). Ponadto 28,57% respondentów zauważyło, że położenie ich regionu przy granicy wpływa na zwiększającą się liczbę zawieranych polsko-niemieckich małżeństw.

Tabela 2. Wpływ sąsiedztwa z Niemcami na sytuację demograficzną i mieszkaniową jednostki samorządu terytorialnego (w proc. ogólnej liczby respondentów województwa lubuskiego, którzy udzielili odpowiedzi na to pytanie)

Wpływ sąsiedztwa z Niemcami	Procent wskazań respondentów*
Spada liczba dzieci w placówkach oświatowych z powodu osiedlania się polskich rodzin w Niemczech	32,86
Wzrasta liczba polsko-niemieckich małżeństw	28,57
Wzrastają dochody z podatków od działających na terenie gminy/powiatu firm prowadzonych przez Niemców	15,71
Wzrastają dochody gminy z wynajmowanych i kupowanych przez Niemców nieruchomości	12,86
Zauważalna jest poprawa stanu technicznego opuszczonych mieszkań i domów zagospodarowywanych przez Niemców	5,71
Zwiększa się liczba opuszczonych domów i mieszkań z powodu atrakcyjnej oferty mieszkaniowej i systemu świadczeń socjalnych po stronie niemieckiej	4,29

* Respondenci mogli wskazać na kilka podmiotów, dlatego procenty w tabeli nie sumują się do 100.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego przeprowadzonego wśród jednostek samorządu terytorialnego województwa lubuskiego.

Respondenci zauważyli również, że sąsiedztwo z Niemcami wpływa na wzrost dochodów gminy z wynajmowanych i kupowanych przez nich nieruchomości (12,86% wskazań) oraz podatków od działających na terenie samorządów firm prowadzonych przez Niemców (15,71%). W dużo mniejszym stopniu ankietowani

wskazali na poprawę stanu technicznego opuszczonych mieszkań i domów zagospodarowywanych przez Niemców (5,71% odpowiedzi). Z kolei tylko 4,29% ankietowanych stwierdziło, że sąsiedztwo z Niemcami ma wpływ na zwiększającą się liczbę opuszczonych domów i mieszkań po stronie polskiej z powodu atrakcyjnej oferty mieszkaniowej i systemu świadczeń socjalnych w Niemczech. Dla Polaków atrakcyjność regionów niemieckich jako miejsca zamieszkania wynika przede wszystkim z możliwości nabycia tańszego mieszkania lub domu po niemieckiej stronie granicy, gdzie ze względu na migrację Niemców w głąb kraju pojawiło się wiele pustostanów. Inną przyczyną osiedlania się Polaków po stronie niemieckiej jest możliwość korzystania z dofinansowania z kas komunalnych, uzyskania zasiłku rodzinnego oraz dofinansowanie opłat za przedszkole [Frelak, Kriszan 2012, s. 40].

W kolejnym etapie badania postawiono hipotezę, czy zawarcie umowy z niemiecką jednostką administracyjną wpływa na sytuację demograficzną i mieszkaniową polskich jednostek samorządu terytorialnego graniczących z Niemcami. Jak wynika z przeprowadzonej analizy statystycznej, tylko w przypadku jednej zmiennej, spośród pięciu wymienionych w tabeli 2, możliwe było odrzucenie hipotezy zerowej o braku powiązań między zmiennymi. Zmienną tą okazała się zwiększająca liczba opuszczonych domów i mieszkań z powodu atrakcyjnej oferty mieszkaniowej i systemu świadczeń socjalnych w Niemczech.

Analiza danych zawartych w tabeli 3 skłania do wniosku, że większy odsetek respondentów (79,22% ogółu badanych jednostek województw lubuskiego), wśród których nie zwiększa się liczba opuszczonych domów i mieszkań z powodu atrakcyjnej oferty mieszkaniowej i systemu świadczeń socjalnych w Niemczech, występuje w przypadku tych jednostek, które zawarły umowę z niemiecką stroną.

Tabela 3. Odsetek odpowiedzi na pytanie, czy zawarto umowę o współpracy przygranicznej z niemiecką jednostką administracyjną, według respondentów wypowiadających się w sprawie wpływu sąsiedztwa z Niemcami na sytuację demograficzną i mieszkaniową jednostki samorządu terytorialnego (w proc. ogólnej liczby samorządów biorących udział w badaniu)

Czy zawarłście Państwo umowę o współpracy przygranicznej z niemiecką jednostką administracyjną?	Czy zwiększa się liczba opuszczonych domów i mieszkań z powodu atrakcyjnej oferty mieszkaniowej i systemu świadczeń socjalnych w Niemczech?		
	Nie zwiększa się	Zwiększa się	Razem
Tak	79,22	0,00	79,22
Nie	16,88	3,90	20,78
Proc. ogółu	96,10	3,90	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego przeprowadzonego wśród jednostek samorządu terytorialnego województwa lubuskiego.

Dokonując analizy statystycznej zmiennych zawartych w tabeli 3, można stwierdzić, że istnieje między nimi umiarkowana zależność. Oznacza to, że częściej zwiększa się liczba opuszczonych domów i mieszkań z powodu atrakcyjnej ofer-

ty mieszkaniowej i systemu świadczeń socjalnych w Niemczech wśród tych jednostek samorządu terytorialnego, które nie podpisały umowy ze stroną niemiecką. Test niezależności chi-kwadrat Pearsona wyniósł $X^2 = 11,90118$, przy $df = 1$ oraz $p = 0,00056$.

3. Podsumowanie

Przeprowadzone badanie ankietowe wśród jednostek samorządu terytorialnego na obszarze województwa lubuskiego dowodzi, że władze samorządowe stoją przed ogromnym zadaniem w zakresie poprawy sytuacji demograficznej. Obraz wyłaniający się z wyników badania jest pesymistyczny, zdecydowana większość respondentów boryka się z problemami demograficznymi. Respondenci, których ten problem dotyczył, stwierdzili, że do ich obecnej sytuacji demograficznej przyczyniły się przede wszystkim wyjazdy mieszkańców gminy na stałe za granicę w celach zarobkowych, niski przyrost naturalny oraz wzrost liczby osób w wieku poprodukcyjnym. Ciekawych wniosków dostarczają odpowiedzi dotyczące wpływu sąsiedztwa z Niemcami na sytuację demograficzną i mieszkaniową ankietowanych jednostek. Respondenci zgodnie zauważyli, że sąsiedztwo to najbardziej wpływa na zmniejszającą się liczbę dzieci w pałcówkach oświatowych z powodu osiedlania się polskich rodzin w Niemczech oraz na wzrastającą liczbę polsko-niemieckich małżeństw.

Należy również podkreślić, że badanie to nie wyczerpuje wszystkich zagadnień, jakie mogą być badane, ani obszarów, z jakimi borykają się województwa graniczące z Niemcami. Dlatego też w niedalekiej przyszłości należałoby badanie takie powtórzyć i poszerzyć o inne obszary życia społeczno-gospodarczego polskich regionów.

Literatura

- Dołzbłasz S., Raczyk A., 2011, *Projekty współpracy transgranicznej na zewnętrznych i wewnętrznych granicach Unii Europejskiej – przykład Polski*, Studia Regionalne i Lokalne, nr 3(45).
- Frelak J.S., Kriszan A., 2012, *Charakterystyka pogranicza polsko-niemieckiego i społeczności lokalnych objętych badaniem*, [w:] Łada A., Frelak J.S. (red.), *Znikająca granica. Nowa polska migracja do Niemiec – perspektywa lokalna*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Geyer S., 2009, *Siedlungsentwicklung im deutsch-luxemburgischen Grenzraum Arbeitsfelder und Handlungsempfehlungen zur Steuerung am Beispiel des Landkreises Trier-Saarburg*, Technische Universität Kaiserslautern, Kaiserslautern.
- Heidenreich M., 1999, *Grenzregionen. Entwicklungschancen und -barrieren zwischen West- und Mitteleuropa*, [w:] Fuchs G., Krauss G., Wolf G. (Hrsg.), *Die Bindungen der Globalisierung. Interorganisationsbeziehungen im regionalen und globalen Wirtschaftsraum*, Metropolis, Marburg.
- Jurkowska B., 2013, *Demografia a rynek mieszkaniowy we wschodnich landach niemieckich ze szczególnym uwzględnieniem Brandenburgii*, Studia Lubuskie, t. 9.
- Obrębalski M., 1999, *Spoleczno-ekonomiczna charakterystyka pogranicza Polski*, Wiadomości Statystyczne, nr 10.

- Opiłowska E., 2018, *Granica państwowa – pogranicze*, <http://www.polska-niemcy-interakcje.pl/articles/show/33> (1.02.2018).
- Oseńkowski Cz., Szczegóła H., 1999, *Pogranicze polsko-niemieckie w okresie transformacji (1989-1997)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Zielonej Górze, Zielona Góra.
- Oseńkowski Cz., 2006, *Ziemie Odzyskane w latach 1945-2005*, Wyd. Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Wróblewski Ł., 2012, *Peryferyjność geograficzna a peryferyjność ekonomiczna regionu przygranicznego*, Biuletyn Instytutu Zachodniego, nr 113.
- Zaremba A., 2011, *Uwarunkowania rozwoju rynku nieruchomości jako istotnego czynnika rozwoju lokalnego*, Journal of Agribusiness and Rural Development, nr 1(19).